

ZAKON VRIJEDNOSTI KAO ZAKON SLOBODNE ROBNE RAZMJENE U MARXOVU EKONOMSKOM DJELU

I — Osnovni smisao zakona vrijednosti, njegove funkcije i uvjeti idealnog sistema u kojem on savršeno djeluje.

Klasični princip radne teorije vrijednosti jest polazište marksističke teorije cijena.

Primordijalno, u krajnjoj liniji, Marx taj princip poima kao temeljno regulatorno načelo svake robne privrede. Od bogatog znanstvenog nasljeđa što ga zatiče u engleskih ekonomista klasika — Pettyja, Smitha i Ricarda, Marx pozitivno primjenjuje mnogo više od općeg načela prema kojem se vrijednost robe određuje količinom rada potrebnog za njezinu proizvodnju¹. U klasičnoj marksističkoj literaturi u svom cjelovitom, jedinstvenom značenju, zakon vrijednosti je predstavljen kao povijesno ekonomsko načelo što važi u cijeloj epohi civilizacije. Njegovim se mehanizmom stihijski ostvaruje generalna ravnoteža u svim sferama ekonomskog života date nacionalne privrede — u proizvodnji, razmjeni, raspodjeli i potrošnji. Komplicirani, mnogostrani automatizam zakona vrijednosti posredstvom svog, u stvarnosti dobro poznatog mehanizma tržišne konkurencije već milenijima, u svim do sada poznatim socijalno stratificiranim društvima usklađuje ograničene društvene mogućnosti s potencijalno bezgraničnim ljudskim potrebama. Uvrstivši pod širi pojam razvijene robne privrede gospodarski model koji kombinira djelovanje tržišnog mehanizma i fleksibilno društveno planiranje, treba reći da su danas »proizvodne snage društva, još uvijek, nedovoljno razvijene za primjenu takva modela u kojem bi se ex ante uskladila struktura mogućnosti sa strukturom optimalnog zadovoljenja potreba na optimalniji način od onoga u drugom modelu.«²

Mada je u primarnom zakonu tržišne privrede prioritetna spoznaja njegova jedinstvenog, totalnog djelovanja, ne smije se izostaviti ni raščlanjeno, parcijalno promatranje karakterističnih, specifično usmjerenih funkcija u kojima se on ispoljava. Tako —

¹ S. Štampar, »David Ricardo«, predgovor uz knjigu — D. Ricardo, Načela političke ekonomije, Kultura, Zagreb, 1953, str. XXXVIII.

² Š. Đodan, Modeli provođenja zakona gospodarske ravnoteže kao modeli primarne razdiobe, Encyclopaedia moderna, 8/1969, str. 50. i dalje. (U klasičnoj građanskoj i marksističkoj literaturi pod pojmom drugog modela podrazumijeva se stanje razvijene robne privrede.)

1) Zakon tržišne vrijednosti definira gravitacionu točku za formiranje tržišnih cijena. Djelovanjem ponude i potražnje stvarne cijene osciliraju oko vrijednosti. Prema tome, ako se pretpostavke kojima je uvjetovana egzistencija radnog principa vrijednosti mogu uzeti kao realne (zatvorena privreda, itd.), onda zakon vrijednosti ima i ulogu zakona tržišnih cijena. Najjači konkretni oblik putem kojeg zakon vrijednosti manifestira svoju bit i široko djelovanje jest mehanizam tržišta na kojem vlada slobodna konkurencija.

U uvjetima kada je prometna vrijednost osnovni cilj privredne aktivnosti, a profit prema toj hrematističkoj ideji njezin spiritus movens, mogu se ustanoviti preostale dvije specifične funkcije što ih ovaj zakon obavlja posredstvom moćnog mehanizma konkurentskog tržišta.

2) Zakon vrijednosti je povijesni oblik egzistencije, odnosno ostvarivanja vječitog zakona razmjernog raspodjele društvenog fonda rada. Prema njemu se princip vrijednosti javlja kao moderator razmjera društvene podjele rada. Posredstvom trgovačkog natjecanja on prisiljava i stimulira proizvođače da napuštaju jednu, a usvajaju drugu proizvodnu orijentaciju, da se specijaliziraju, da smanje ili povećaju određenu proizvodnju.

3) Zakon vrijednosti djeluje kao povijesni regulator zakona ekonomije rada i ekonomije vremena. On upućuje aktore privrednog zbivanja na određeno ponašanje u skladu s društvenim potrebama. Nagrađujući uspješne proizvođače, a stavljajući u ekonomski nezavidan položaj neracionalne, slabe privredne subjekte, on posredno stimulira djelovanje vječitog principa porasta produktivnosti — dokle god traju uvjeti robne proizvodnje.

Za istraživanje ekonomije svjetskog tržišta i razumijevanje marksističke teorije svjetske cijene među specifičnim aspektima djelovanja zakona robne vrijednosti osobito je zanimljiva činjenica da se taj zakon javlja kao regulator tržišnih cijena.

Preuzevši osnove za daljnju izgradnju radne teorije vrijednosti od klasika građanske ekonomske škole, Marx je djelovanje prvog zakona robne privrede studirao po Smith-Ricardovoj analitičkoj shemi, u kojoj se razlikuju tzv. prvobitne, dokapitalističke prilike od stanja kapitalističke robne proizvodnje.³

Istražujući djelovanje zakona vrijednosti kao općeg zakona robne proizvodnje i razmjene, eliminirajući irelevantne momente za njegovo

³ S obzirom da je ovaj rad, nastao u toku priprema za studij marksističke teorije svjetskog tržišta (vidi moj članak »Nesporazum oko Marxovog poimanja svjetskog tržišta«), morao biti po svojem obujmu ograničen, ovdje nije dat poseban osvrt na povijesni razvoj radne teorije vrijednosti prije Marxa. Sažeti pregled ove problematike može se naći u predgovoru hrvatskog prijevoda Ricardovih »Načela« (S. Štampar, n. dj., str. XXVII—LVIII).

Za svaki temeljiti studij Marxa zanimljivo je proučiti pozitivnu tradiciju na kojoj on gradi svoje ekonomsko učenje. U tom smislu može se zapaziti očigledna sličnost koju u osnovi ima Marxov tretman zakona radne vrijednosti s onim u Smitha i Ricarda. Zakon čistog i modificiranog principa radne vrijednosti Ricardo je objasnio služeći se metodom abstrakcije poput Smitha u prvobitnom pristupu, u dva analitički čista modela, dakle u istovjetnoj dualnoj shemi koju Marx u konzekventnoj primjeni dalje usavršava i oplemenjuje poznatim zaključcima u svojoj kritici buržoaske političke ekonomije.

poimanje Marx je izgradio idealni teorijski okvir u kojem se najjasnije očituje njegov mehanizam. Generalni okvir za pažljivo definirane analitički čiste modele prvobitne i razvijene robne privrede daje se na taj način što se za proučavanje zakona robne vrijednosti pretpostavlja da su zadovoljeni ovi opći uvjeti:

1. potpuno slobodna trgovina, uz isključenje monopolističkih situacija,
2. stanje opće gospodarske ravnoteže,
3. novac se uzima kao neutralno sredstvo, što u osnovi ne mijenja odnose robne cirkulacije,
4. proces razmjene pojednostavljen je time što se apstrahira od prijevoznih troškova,
5. pretpostavlja se idealni stjecaj okolnosti u kojem bi postojala opća stopa viška vrijednosti,
6. uzima se da u svim proizvodnim jedinicama grane, kao i u proizvodnji raznovrsnih roba postoji jednako radno vrijeme,
7. konačno, iznalaženju funkcija čistog i modificiranog zakona vrijednosti općenito služi još jedna simplifikacija. Računa se s istim vremenom obrta kapitala.

II — Prvi vrijednosni model i čisti zakon vrijednosti

Pored toga što su stvoreni u skladu s generalnim presumpcijama, teorijski modeli u kojima se istražuju posebni oblici zakona uključuju i niz specifičnih apstrakcija koje približno odgovaraju određenoj empiriji. Tako se čisti oblik zakona, zakon tržišne vrijednosti ili vrijednosne cijene, analizira u idelano zasnovanom modelu jednostavne robne proizvodnje. Kao najrelevantnije karakteristike primitivne robne privrede, za istraživanje elementarnog zakona uzima se:

1. roba je proizvod rada samostalnih proizvođača. Oni rade na vlastitim sredstvima za proizvodnju i međusobno razmjenjuju svoje proizvode,
2. samostalni proizvođači ostvaruju cjelokupnu vrijednost svojega rada. Njome sami raspolažu kao s rezultatom vlastitog proizvodnog procesa. Jednako je s potrebnim proizvodom kao i s viškom proizvoda. Nema prisvajanja tuđeg neplaćenog rada,
3. idealni milje u kojem Marx objašnjava zakon tržišne vrijednosti među svojim bitnim značajkama sadrži pretpostavku da su kapital i radna snaga vertikalno imobilni. Obrnuto, važi potpuna pokretljivost činilaca proizvodnje određenog artikla. Jedinostvena se tržišna vrijednost postiže upravo posredstvom horizontalne konkurencije iz raspršene mase individualnih vrijednosti,
4. među proizvodnim granama ne postoje razlike u organskom sastavu kapitala.⁴

⁴ Ovu bi pretpostavku trebalo pažljivije razmotriti. Marx, naime, objašnjava čista načela radne vrijednosti, ili pravilo da količina vrijednosti zavisi od vremena koje je društveno potrebno za određenu proizvodnju, tako da ima uvijek pred sobom određenu robu, odnosno jednu proizvodnu granu. Pri tom on uzima da postoji perfektna horizontalna konkurencija koja u ukupnoj proizvodnji jednog artikla izjednačuje organski sastav kapitala i profitnu stopu. Njegovo se izvođenje čistog zakona vrijednosti, prema tome, praktički ne razlikuje od Ricardova i u prvom modelu pretpostavlja za sve oblasti proizvodnje jednaki organski sastav i opću profitnu stopu.

U takvim je uvjetima vrijednosna cijena određena isključivo živim radom. Višak vrijednosti se poima kao nepodijeljeni rezultat samo jednog proizvodnog činioca. Takvo je pojednostavljenje osnova radne teorije. Ono se smatra znanstveno dopuštenim⁵ budući da je u primitivnoj, prvobitnoj proizvodnji postojani kapital stvarno toliko neznatno zastupan da se glatko može apstrahirati. Njegovo je trajanje postojano pa se i pitanje amortizacije može smatrati nebitnim.

Da je teoretsko polazište radne teorije robne vrijednosti i praktički osnovano, može se bez teškoća dokazati primjerima kojima obiluje prahistorija i njezini ovovremeni ostaci. Koliki je kapital sadržan u produktu primitivne agrarne proizvodnje kada se isključivo prstima ili ušiljenim štapom uzgajala prva poljoprivredna kultura? A koliko je pak opredmećenog minulog rada uloženo u iskonskom lovu kamenjem ili toljagama što ih divljak nalazi u izobilju? — Motika sitnog poljoprivrednog proizvođača ili čekić starog zanatlije proizvodna su sredstva tolike trajnosti da je vrijednost što se njihovim trošenjem prenosi na jedinicu proizvoda beznačajna. Promatrajući, prema tome, prvobitno stanje, bit robne vrijednosti može se izjednačiti s materijaliziranim, minulim, apstraktnim ljudskim radom, a kvantiteta vrijednosti sadržana u određenoj robi s količinom radnog vremena društveno potrebnim za njezinu proizvodnju.

Ponuda i potražnja u krajnjoj su liniji određene odnosima u proizvodnji, a kolebanja tržišnih cijena gravitacionom, ravnotežnom cijenom.⁶ Ako je ravnoteža, ili kako je Marx zajedno s građanskim klasicima naziva »prirodna« cijena, prius cijeni realizacije, onda je u traganju za njome opravdano, makar privremeno dok se razmatra tržišna vrijednost, apstrahirati je od kolebljivih odnosa ponude i potražnje. Drugim riječima, opravdano je pretpostaviti da se ponuda i potražnja podudaraju. Međutim, dok postoji parcijalna ravnoteža,⁷ razumije se s obzirom na neko jedinstveno tržište ili prostor koji tome tržištu gravitira, određena se roba razmjenjuje prema količini društvenog rada što se troši na cjelokupnu masu te robne vrste. U tom slučaju, dakle, kada važi čisti zakon vrijednosne cijene, količina vrijednosti jedne robe određena je masom radnog vremena društveno potrebnog za njezinu proizvodnju.

Dok je ponuda jednaka potražnji, tržišna se cijena podudara s tržišnom vrijednošću. Izostavi li se, međutim, pretpostavka parcijalne ravnoteže, analitičar se približava stanju na realnom tržištu. Mehanizam ponude i potražnje kao najpraktičniji oblik djelovanja zakona vrijednosti regulira odnose cijena. Jedna od bitnih dimenzija tog zakona jest uravnotežavanje cijena. Ona se ostvaruje posredstvom tržišta. Tržišne cijene osciliraju oko vrijednosti, zavisno od kretanja ponude i potražnje. Tržišna vrijednost gravitaciona je točka za formiranje cijena.

⁵ Š. Đodan, n. dj., str. 48.

⁶ K. Marx, Kapital III, Kultura, Zagreb, 1948, str. 149, 155, 158, 159, i d.

⁷ Isto, str. 160. Parcijalna ili horizontalna ravnoteža je stanje u kojem cjelokupna količina društvenog rada što se u određenoj nacionalnoj ili međunacionalnoj privrednoj cjelini troši na produkciju određene robe, odgovara količini platežno sposobne društvene potrebe za istom vrstom robe.

Na kraju razmatranja Marxova prvog vrijednosnog modela ne smije se propustiti kvalificirati njegov osnovni princip razmjene. U datim uvjetima jednostavne robne privrede vrši se razmjena jednakih vrijednosti, pa se prema tome i čisti zakon vrijednosti u tom pogledu isključivo javlja kao zakon ekvivalentne razmjene.

III — Model opće profitne stope i zakon cijene proizvodnje.

Koliko god bio nezamjenjiv za razumijevanje biti kapitalističkog načina proizvodnje i ma koliko daje najsolidniji temelj Marxovoj teoriji cijena, elementarni, čisti oblik zakona vrijednosti nije u stanju pobliže objasniti realno stanje razvijene robne privrede, njezine tržišne i proizvodne mehanizme. On je zasnovan na apstraktnom prvom modelu koji se pokazuje kao potpuno irealan s obzirom na stvarne odnose što proizlaze iz postojanja razvijenog kapitalističkog tržišta. Već starim ekonomistima klasične građanske škole nije bilo teško zapaziti činjenicu da se tržišne ili stvarne cijene roba ne ravnaju samo prema količini rada, odnosno promjenjivog kapitala uloženog u proizvodnju, već prema ukupno predujmljenom kapitalu (za sredstva za proizvodnju i najamnine) na koji se u svim oblastima proizvodnje, bez obzira na razlike u organskom sastavu, postižu približno jednaki profiti.⁸

Realni privredni život, odnosi kapitalističke konkurencije i stvarne cijene s kojima se susretao zapadnoevropski teoretičar sredinom XIX stoljeća — sve je to tražilo suvremenije teoretsko shvaćanje. Klasičan odgovor na osnovna ekonomska pitanja toga vremena daje najveći kritičar kapitalizma Karl Marx.

Empiriju u kojoj bi se formirala opća profitna stopa Marx je kondenzirao u potpuno transparentnu, pojmovno sređenu strukturu. Pod pretpostavkom da su zadovoljeni opći uvjeti za istraživanje zakona vrijednosti kao racionalnog aparata kojim se ostvaruje stihijsko uspostavljanje ravnoteže u svakoj robnoj privredi, njegov analitički model razvijene, zatvorene robne privrede, potpuno je određen nizom posebnih karakteristika. U svom prikazu tog modela Marx uzima kao da realno postoji:

1. Zatvorena narodna privreda, što znači da gospodarstvo određene zemlje predstavlja jedinstvenu, autarkičnu cjelinu. Isključeni su odnosi s inozemstvom,

2. roba je proizvod kapitala. Osnovni proizvodni odnos definiran je isključivo napetošću koja proizlazi iz suprotstavljanja kapitalističke klase vlasnika sredstava za proizvodnju i klase najamnih radnika, ekonomski potčinjenih kapitalističkom načinu proizvodnje. Prisvajanjem dijela narodnog dohotka od strane kapitalista, izvan osnove vlastitog rada, ekonomski se eksploatira radnička klasa,

3. nejednaki organski sastav kapitala u različitim oblastima proizvodnje,

4. potpuna mobilnost činilaca proizvodnje,

5. opća profitna stopa kao posljedica vertikalne konkurencije, odnosno potpune pokretljivosti kapitala.

U ovom se modelu jednaka stopa viška vrijednosti javlja kao sasvim realno zasnovana pretpostavka s obzirom na to da u granicama razvijene kapitalističke privrede radna snaga postaje u pravom smislu riječi i praktički mobilan, i u vezi s konkurencijom među radnicima, potpuno homogeni činilac. Činjenična tendencija ostvarivanja prosječne profitne stope u stvarnom kapitalističkom svijetu ne pokazuje nikakav izravni sklad s principom čistog zakona vrijednosti. Ako su ostvareni uvjeti opće privredne ravnoteže, znači da je među sektorima proizvodnje izvršena takva podjela kapitala i rada kojom se zadovoljavaju obim i struktura platežno sposobne društvene potrebe, društvena ponuda izjednačuje se s ukupnom tražnjom. Na osnovi modela prosječnog profita ostvaruje se stanje u kojem se robe na tržištu razmjenjuju prema gravitacionoj cijeni koja odstupa od robne vrijednosti. Ravnotežna ili »prirodna« cijena sastavljena je u uvjetima razvijene zatvorene robne proizvodnje od cijene koštanja, tj. količine uloženog kapitala koju zahtijeva proizvodnja jednog artikla i tome predujmu odgovarajućeg prosječnog profita. Tako definiranu odrednicu razmjene u drugom modelu Marx naziva cijenom proizvodnje.⁹

Ukoliko odbacimo pretpostavku da društvena ponuda odgovara ukupnoj potražnji, tržišne cijene osciliraju oko cijene proizvodnje kao nove gravitacione točke za njihovo formiranje. Posljedica je konkurencije kapitala da se u razmjeni roba prema cijenama proizvodnje specifično prelijevaju vrijednosti između različitih proizvodnih oblasti. Zakon prosječnog profita preuzima funkcije zakona vrijednosti u najširem smislu, pa između ostalog djeluje kao povijesni oblik vječitog zakona razmjerne podjele društvenog fonda rada. On, konačno, funkcioniра i

⁹ »Ricardo to uočava kad navodi da to odstupanje (cijena od vrijednosti) dolazi zbog toga što svaki kapitalist mora dobiti naknadu prema veličini ukupnog kapitala, a ne prema veličini promjenjivog kapitala ili neposrednog rada... (On je ipak) svladan stvarnošću u obliku opće profitne stope, tj. neposrednom činjenicom da se roba u razvijenom kapitalizmu ne razmjenjuje prema vrijednosti, nego prema predujmljenom kapitalu i prosječnom profitu;...« (S. Stampar, op. cit. str. LIV)

Pozivajući se na švicarskog ekonomistu A. E. Cherbulieza, odnosno na tekst u njegovu radu »Riche ou Pauvre«, Paris-Genève, 1840, str. 116. i d., Marx je pisao: »... dok se (prvi konstitutivni)... dio, cijena koštanja, upravlja potpuno prema predujmu u okviru odnosnih oblasti proizvodnje, dotle se drugi sastavni dio robne cijene, profit koji je dometnut na tu cijenu koštanja, ne upravlja prema masi profita koju taj određeni kapital proizvodi za neko dato vrijeme u... određenoj oblasti proizvodnje, nego prema onoj profitnoj masi koja prosječno pada na svaki primijenjeni kapital kao na alikvotni dio cjelokupnog društvenog kapitala primijenjenog u cjelokupnoj proizvodnji za vrijeme danog vremenskog perioda.« (K. Marx, Kapital III, str. 128).

U kritici Ricardove teorije vrijednosti Malthus je kao pobornik teorije troškova proizvodnje potpuno respektirao praktičnu činjenicu da svaki dio ukupnog društvenog kapitala, ne uzimajući u obzir pojedinačna odstupanja, bez obzira na oblast proizvodnje u koju se ulaže, odbacuje profit potpuno razmjeran veličini predujma (Marx, isto, str. 138).

⁹ »... to je faktično ono isto što A. Smith zove natural price (prirodna cijena), Ricardo price of production, cost of production (cijena proizvodnje, troškovi proizvodnje), a fiziokrati prix necessaire (potrebna cijena) —« (K. Marx, Kapital III, str. 165).

kao osnovni zakon kapitalističke konkurencije. S obzirom na način kako regulira odnose razmjene suprotno principu čistog zakona vrijednosti, zakon cijene proizvodnje objašnjava ekonomski potpuno determiniran mehanizam neekvivalentne razmjene. Međutim, Marx poput Ricarda uzima da je kretanje cijene proizvodnje u biti ipak regulirano promjenama u količini radnog vremena društveno potrebnog za proizvodnju određenog artikla. U skladu s tim oba teoretičara označuju zakon cijene proizvodnje tek kao specifičnu modifikaciju zakona vrijednosti.¹⁰

¹⁰ Podudarni pristup Marxa i Ricarda u tom pitanju spominje S. Štampar, n. dj., str. LVII i LVIII. Isto se može naći na više mjesta u Marxa (Kapital III, str. 147, 148. i d.).